

ГЛУХІВ І ГЕТЬМАНЩИНА СЕРЕДИНИ XVIII СТ. У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ НІКОЛЯ-ГАБРІЕЛЯ ЛЕКЛЕРКА

У статті здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці Ніколя-Габріеля Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії», на тлі історичних взаємин України та Франції.

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, козаки, Глухів, Ніколя-Габріель Леклерк.

Одним із важливих історичних джерел з вивчення минулого України є свідчення іноземців, які побували на теренах нашої країни. Вони залишили багато детальних свідчень про українські землі та їх населення. Іноземна присутність в Україні значно посилилася у XVIII ст., коли до Російської імперії линув цілий потік закордонних фахівців з різних галузей знань. Багато хто з цих людей залишив свої спогади та навіть цілі дослідження про минуле й сьогодення «козацької країни», самобутність якої невпинно руйнувалася під наступом самодержавства. Одним із таких авторів став французький медик Ніколя-Габріель Клерк (1726-1798), якого частіше іменують Ле Клерком або Леклерком.

Розгляду України він торкався в кількох своїх працях, проте головною з них стала «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії», що була видана у Парижі в 1783 р. До другого тому даної книги автор помістив свій трактат «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру». І хоча тут йдеться про козаків в цілому, основу цієї розвідки складає нарис історії саме українського козацтва.

Українознавчий доробок Леклерка свого часу коротко аналізувався в працях Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко [3], Дмитра Сергійовича Наливайка [2] та ін.

Важливо те, що Леклерк не тільки створив змістовний та об'ємний нарис з історії козацтва, але й мав безпосереднє знайомство з Україною, де проживав певний час і мав змогу на власні очі спостерігати за життям «козацької країни». Будучи вже досить відомим у Франції медиком, Леклерк на запрошення уряду Єлизавети Петрівни приїхав до Росії в 1759 р. Тут його запросив до себе на службу Кирило Розумовський. Між ним і французом швидко установилися теплі та приятні взаємини. На початку 1760 р. Леклерк разом з гетьманом і його родиною вирушив до Гетьманщини. Загалом іноземний фахівець перебував в Україні трохи менше року. Значну частину цього часу він провів у Глухові та Батурині, про що неодноразово зазначав у своїх працях.

Тут чужинець проявив себе і як діяльний лікар, і як науковець, і як здібний і знаючий організатор. Зокрема, він розробив конкретні заходи, спрямовані на боротьбу з інфекційними хворобами та їх профілактику. Він стояв біля початків ветеринарної медицини в Україні. Свої думки, поради та спостереження про покращення стану здоров'я людей і свійських тварин, в тому числі за рахунок боротьби з комахами-розповсюджувачами інфекцій, він виклав у медичному трактаті «Засоби попередження заразних хвороб і зцілення від них», в якості додатку до якого був створений короткий нарис «Історія епідемічних хвороб, що панували в Україні». Цей твір було видано в 1760 р. у Москві [10, 50-51]. Пізніше ця праця Леклерка в цілому була перевидана в Парижі та Брюсселі під назвою «Есе про заразні хвороби худоби, а також засоби уникнення цього та ефективного їх лікування» [4].

Згодом син Леклерка зі слів батька згадував, що в 1760 р. той зміг зупинити поширення серйозної епідемії в Україні й навіть присвятив цьому окремий твір «*Medicus veri amator, ad artis alumnus, anno 1764*» (у перекладі з латини «Лікар, що любить істину, про мистецтво виховання»), опублікований в 1764 р. [9, 84]. Однією з причин поширення інфекцій в Україні Леклерк вважав вживання населенням неякісної води [9, 84-85].

Як лікар, Леклерк був дуже вражений майже повною відсутністю у Гетьманщині елементарної медичної допомоги, невіглаством народу щодо лікувальних заходів і засиллям забобонів. Так, він згадував, що козаки, які захворіли на жовтяницю, «роблять воскову чарку й кладуть на денце золотий медальйон часів першого Сигізмунда... Завдяки цій приготовленій чарці, до якої наливають все своє питво, вони стверджують, що жовтяниця зменшується пропорційно до того, як медальйон набуває жовтого кольору» [7, 316-317]. При сильних захворюваннях вони обмазують тіло хворого коров'ячим навозом, а на його голову ставлять мідний таз із запаленими свічками, до якого наливають воду [7, 317]. Венеричні хвороби, які за спостереженнями Леклерка мали в Україні велике поширення, весь час продовжували розноситися далі, оскільки ніяк або майже ніяк не лікувалися. «За місцевим звичаєм, – свідчить французький автор про лікування таких хвороб, – треба занурити золотник в три фунти оковитої та приймати щоранку по пів-унції цього лікеру» [7, 354-355]. Для підтвердження відсутності медичних знань і невігластва українців Леклерк наводить також наступний факт. Коли один із козаків при падінні з коня зламав собі ногу, він ковтав упродовж кількох тижнів смолу та шматочки міді й олова, вірячи, що це сприятиме швидшому зрощенню кістки, а потім дуже страждав від болів у шлунку [7, 317-318]. З іншого боку, на фоні цієї темноти

та варварства, Леклерк з подивом відзначає звичне прищеплювання українськими матерями віспи своїм дітям – медичну процедуру, яка лише недавно почала поширюватися в Європі [7, 355-356].

Звичайно, як лікар, Леклерк указував українському гетьману на жадливий стан медичної допомоги в його країні й наголошував на необхідності покращення тут лікувальної справи, особисто беручи участь у лікуванні місцевих людей. Втім, не варто перебільшувати медичні знання й самого Леклерка, який багато страшних хвороб пояснював «шкідливими природно-кліматичними умовами» України: «Повітря в Україні в цілому нездорове. Грунт може тут спричиняти серйозні захворювання... Подекуди хтось зазнає нападу хвороби, йому здається, що всі його кістки розбиті. Такі випадки, ймовірно, відбуваються тут через вітер, який дме й переносить багато солі, що нею просякнуті води. Це спричиняє страшні болі в усіх частинах тіла й часто навіть паралічі, які дуже важко виліковуються... Земля України є однією з найродючіших, відомих мені. Різноманітні овочі виростають тут у повному достатку. Зазвичай, тут вирощують горох, квасолю, гречку, кукурудзу, просо, часник, цибулю: перші п'ять з них досить важкі для травлення й закупорюють внутрішні органи, спричиняють коросту, лишаї, а інколи й навіть проказу, два випадки якої я бачив особисто під час свого перебування в Глухові» [9, 84-85]. Однак, вочевидь, такі уявлення про походження хвороб, які сьогодні можуть викликати хіба що посмішку, були доволі типовими для тогочасного рівня медицини.

Незважаючи на значні на його погляд вади українського клімату, Леклерк вважав, що «країна козаків» має перспективи до покращення свого сільського господарства. В тому числі й щодо розведення тих культур, які традиційно не водилися в Україні. Зокрема, як згадував пізніше його син Антуан-Франсуа Леклерк (1757-1816), французький медик «бачив плантацію, яку мсьє радник Теплов створив у цій країні в 1759 р. Шовковиці тут були численні та багатообіцяючі». Й далі Леклерк-син розвиває цю думку: «Я роблю з цього висновок, що з більшим розумом, пильним доглядом і більш чітким захистом з боку уряду, козаки України змогли б утвердити у себе дану галузь вигідної торгівлі.

Грунт України здається придатним також для вирощення таких культур, як виноград та оливки. Пасовиська тут чудові. Козаки утримують на них багато табунів, коні в яких жваві та кремезні. Скот тут великий та дужий і перевищує величиною європейський. Україна щорічно продає близько десяти тисяч биків, яких відправляють до Сілезії та Саксонії. Річки тут постачають багато прекрасної риби та водної птиці. Ліси сповнені

дичиною» [8, 434-435].

Ймовірно, авторитетні погляди французького лікаря щодо шкідливого впливу природно-кліматичних умов України на здоров'я мали значний вплив на його ясновельможного пацієнта. Саме в той час в одному зі своїх листів від 27 травня 1761 р. Розумовський, маючи погане самопочуття, повторює, по суті, слова Леклерка: «О себе доношу, что я не очень здоров, а мучит меня лихорадка, которая в Малой России, особливо в Глухове, не в диковинку» [1, 277].

Є відомості, що зачарований Леклерком Розумовський навіть погоджувався віддати тому в управління Батурин, за умови, що той назавжди залишиться в Україні. Такий намір гетьмана може здаватися цілком правдоподібним, зважаючи на те, що за кілька років по тому, подорожуючи Францією, він виявив бажання подарувати Жан-Жаку Руссо свою величезну бібліотеку, призначити пенсію й надати в користування будь-який зі своїх українських маєтків, якщо тільки видатний філософ погодиться переїхати до України [1, 332]. До того ж, варто згадати, що саме в цей момент Розумовський прагнув здійснити ідею утворення в Батурині університету, й організаційна діяльність тут Леклерка могла бути одним з чинників реалізації даного плану. Як відомо, визнаний медик був не єдиним з французів та й взагалі з іноземців, хто супроводжував у 1760 р. гетьмана до України. Прихильність Розумовського до Леклерка підтверджується власними словами очільника України. У своєму листі до графа та графині Михайла Іларіоновича та Анни Карлівни Воронцових, писаному в Глухові, до речі, французькою мовою, від 8 січня 1761 р., він з боєм повідомляв про від'їзд Леклерка до Москви на вимогу імператриці: «Вперше у своєму житті я дав рекомендацію достойній людині всупереч своєму серцю. Саме прагнення завжди тримати її поряд із собою могло б мене спокусити навіть скористатися шахрайством, якби я не розумів, що така річ повинна була б також завдати шкоди моїй делікатності помислів і завадити долі особи, яку я люблю. Мсьє Клерк, будучи до цього моїм лікарем, проявив стільки своїх гарних здібностей у мене в Україні, що я маю тепер весь час жалітися через розставання з ним» [1, 262, 275-276].

Мабуть саме захоплення знаннями та вміннями свого доктора спонукало Розумовського одразу після його від'їзду запросити до себе на службу двох інших французьких лікарів – Діфана та Ено – з Варшави [1, 277].

Свої заслуги в Україні дещо хвалькувато відзначає й сам Леклерк, говорячи, що його ім'я «записане в літописах козаків» завдяки тим послугам, які він зробив для цього народу [5, 375].

Оскільки Розумовський зі своїм почтом

прибув до України в березні 1760 р., можна чітко визначити час перебування тут Леклерка: з березня 1760 по січень 1761 р., коли його було викликано до Москви.

Незважаючи на своє не досить тривале перебування в «країні козаків», менше року, французький лікар займався не лише медичними справами. Про свою діяльність тут він пише так: «Я вирушив з Москви до України разом з козацьким гетьманом і його родиною. У цій прекрасній провінції, одній з найродючіших у світі, та посеред цих самих козаків, я зібрав багато цікавих фактів, головним чином тих, які згадані в «Історії козаків»» [5, IV]. Леклерк уточнює, що багато часу він проводив у бесідах з Розумовським, якого француз визнає одним із найосвіченіших зі своїх знайомих, а також працюючи в багатій бібліотеці гетьмана. До того ж зі слів французького автора випливає, що він постійно супроводжував гетьмана у його поїздках Україною. Як відомо, тоді Розумовський здійснив об'їзд полків Гетьманщини. Поза сумнівом Леклерк, як особистий лікар гетьмана і близька йому людина, супроводжував того в цих подорожах. Важко визначити, в яких саме місцях України, крім Чернігівщини та Сумщини, побував Леклерк. Достеменно можна говорити про його перебування тільки в Глухові та Батурині, бо, на жаль, він сам обмежився лише тим, що просто засвідчив свої часті подорожі Гетьманщиною, під час яких робив спостереження за країною, оминаючи детальні свідчення й описи відвіданих ним місць. Зважаючи на те, що Леклерк згадував про своє близьке спілкування з запорожцями, цілком можна припустити, що він міг побувати й на Запоріжжі.

Цікавий факт. Спілкуючись з запорожцями, він з подивом відзначив у їхньому середовищі двох своїх земляків: «Я гадаю, що можна визнати навіть двох французів поміж ними: я задав їм багато питань, на які вони розсудили за недоречне відповідати, хоча добре розуміли те, що я їм говорив» [5, 427].

Можна тільки пофантазувати про шляхи потрапляння цих чоловіків, якщо вони дійсно були французами, на Запоріжжя, якщо, звичайно, Леклерк не помилився й не зустрівся просто з козаками, які володіли французькою мовою.

Глухів, як столиця тогочасної Гетьманщини, займав одне з чільних місць в історичних розвідках французького дослідника про Україну. Так, Леклерк доволі докладно висвітлив у своєму творі карколомні події, пов'язані з перенесенням сюди гетьманської столиці після зруйнування Батурина в 1708 р.: страту в Глухові полковників Фрідріха Кенігсена, Дмитра Чечеля та інших соратників Мазепи, заочний процес над самим гетьманом-зрадником, обрання тут новим гетьманом України Івана (в праці Леклерка – Жана) Скоропадського [5, 422; 6, 270].

В другому томі «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії», підготованому

до друку Леклерком-сином із залученням матеріалів, зібраних його батьком, можна побачити таку стислу довідку про цю гетьманську столицю: «Глухів, місто розташоване на Есмані, в 302 верстах від Києва і в 330 – від Москви, на 52-му градусі 2 мінута 30 секунд довготи та 51-му градусі 40 мінута 45 секунд широти. Після зруйнування Батурина він перетворився на гетьманську резиденцію. Тут перебували також суди й управління» [8, 431-432].

Доводячи висвітлення минулого «козацької країни» до актуального йому часу, французький автор згадує про фактично примусову «добровільну демісію останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського», яка «позбавила козаків найкращого з їхніх привілеїв, тобто обрання вождя поміж рівних собі» [7, 213]. Він з жалем повідомляє, що замість традиційної гетьманської влади «нині правляча імператриця утворила в Глухові, резиденції останнього гетьмана, колегію з юстиції, що отримала назву Малоросійської колегії, теперішнім президентом якої є фельдмаршал граф Румянцев, генерал-губернатор даної провінції. З того часу козацький народ був наведений до кріпацтва» [7, 213]. Щоправда, утворення вищезгаданої урядової інституції він помилково датує 1763 р., а не 1764.

Загалом Леклерк не приховує свого співчутливого ставлення до «країни козаків», її населення та зневаженого Катериною II українського керманіча Розумовського, котрий відіграв одну з ключових ролей при сходженні цієї цариці на трон. Дослідник неодноразово наголошує, що тим самим були спалювані історичні права України, котра добровільно приєдналася до Росії на певних умовах.

Підводячи підсумок наукового доробку Леклерка, треба визнати, що він був одним із небагатьох французьких дослідників, які особисто відвідали «козацьку країну» напередодні її зникнення й мали змогу безпосередньо її вивчати перед тим, як вона остаточно зійшла з історичної арени. Хоча його «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» рясніє запозиченнями з інших авторів, він часто викладає свої власні роздуми, спостереження, здогади та припущення, які мають інтерес як в плані вивчення свідомості тогочасних інтелектуалів, так і містять цікаві повідомлення про Україну другої половини XVIII ст. Його свідчення про життя, побут, уявлення та лікувальну справу українців мають характер унікальних історичних джерел тієї епохи.

Посилання

1. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880. – Т. 1. – 560 с.
2. Наливайко Дмитро. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с. – С. 455-458.
3. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя

XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – С. 28-44.

4. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Essai sur les maladies contagieuses du bétail, avec les moyens de les prévenir & d'y remédier efficacement. – Bruxelles: De l'Imprimerie Royale, s.a. – 46 p.

5. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome II. – XXIV+562 p.

6. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1784. – Tome III. – VI+748 p.

7. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.

8. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1785. – Tome II. – 619 p.

9. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – Tome III. – VIII+424 p.

10. Quéraud Joseph Marie. La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus particulièrement pendant les XVIII-e et XIX-e siècles. – P.: Chez Firmin Didot frères, Libraires, 1833. – Tome V. – 668 p.

Луняк Е.Н. Глухов и Гетманщина середины XVIII в. в научных работах Николая-Габриэля Леклерка

В статье сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Николая-Габриэля Леклерка «Физическая, моральная, гражданская и политическая история древней и современной России», на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, казаки, Глухов, Николай-Габриэль Леклерк.

Luniak Ye.M. Hlukhiv and Cossack Hetmanate in the middle of the XVIII-th century in the scientific works of Nicolas-Gabriel Leclerc

In the article the complex analysis one of historical researches of Ukrainian history in the middle of the XVIII-th century is made, the work of Nicolas-Gabriel Leclerc «Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne et Moderne», against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Key words: historiography, Ukraine, France, Cossacks, Hlukhiv, Nicolas-Gabriel Leclerc.

УДК 94(477.62)«17»

І.А. Корнацький

**БАХМУТСЬКІ, ТОРСЬКІ Й МАЯЦЬКІ
КОЗАКИ У XVIII СТОРІЧЧІ**

У статті розглядаються шляхи генези та еволюції козацьких військових формувань на території Бахмутської провінції в 1710-1760-х роках. Уточнюється час і причини появи Бахмутської козацької компанії, Торської й Маяцької козацької компанії, Бахмутського кінного козацького полку. Аналізується їх роль у заселенні й господарському освоєнні краю, обороні від турецько-татарських нападів, стосунки з сусідами – запорозькими, слобідськими й донськими козаками. Підкреслено тісний взаємозв'язок між розвитком соляної промисловості краю, зовнішньополітичною ситуацією на південному кордоні Російської імперії та історичною долею Бахмутського козацтва.

Ключові слова: Бахмут, Тор, Маяки, Бахмутська козацька компанія, Торська й Маяцька козацька компанія, Бахмутський кінний козацький полк.

Складність історичного процесу формування національної самобутності й регіональної специфіки Півдня та Сходу України спонукає дослідників звертатися до витоків соціального й політичного розвитку краю в добу козацтва. Стає актуальним детальний аналіз генези й еволюції суспільних станів, військово-політичних інституцій тієї доби в їх регіональному аспекті. Набуває ваги завдання перегляду застарілих або новоутворених схем та стереотипів, що інколи панують у краєзнавстві. Багато нез'ясованих питань містить історія козацтва в місті Бахмут (нині – Артемівськ, районний центр Донецької області). Одне з таких питань стосується місцевих козацьких формувань першої половини XVIII ст., які передували утворенню Бахмутського козацького полку (1748-1764).

Ще навіть у середині 2000-х років відзначалося, що історія козацтва на Донеччині досі не була предметом спеціальних досліджень [1, 24; 2, 5]. Утім, розв'язання даної проблеми започатковано в наукових дослідженнях останніх років. Автор узагальнюючих праць з історії заселення Донеччини Василь Пірко характеризує Бахмутський козацький полк як своєрідне військово-землеробське поселення, яке розміщував царський уряд на південних рубежах імперії [3, 31], а в документальних публікаціях подає витяги з сенатського указу про його утворення [4, 164-165; 5, 15-16].

Стаття в малій енциклопедії «Українське козацтво» відносить появу козацького полку в Бахмуті до 1701 року й ототожнює його з Бахмутським гарнізонним батальйоном та Бахмутською козацькою компанією [6, 31]. Натомість «Енциклопедія історії України» твердить про появу в 1701 р. Бахмутської козацької компанії, на базі якої в 1748 р. було створено Бахмутський козацький полк [7, 205].

У статтях Сергія Татарінова та ін. наводяться версії про появу в Бахмуті в 1721 р. козацького полку С.